

Mješovita gospodarstva u Jugoslaviji

Svetozar Livada

U razdoblju razvoja industrije u svim zemljama, bez obzira na društveno-politički sistem, naglašeno se javlja diferencijacija seljaštva. Za naše razmatranje najinteresantnija je ona kategorija stanovništva nastala na selu tokom industrijalizacije, koju u ekonomskoj i sociološkoj literaturi razni autori nazivaju: seljaci-radnici, radnici-seljaci, službenici-seljaci, odnosno poluradnici, poluseljaci, poluproleter i itd. Međutim, bez obzira na terminološke razlike, ove kategorije u suštini predstavljaju jedinstven fenomen, jer im je svima zajednički pluralitet zanimanja, i to s jedne strane u poljoprivredi a s druge strane u bilo kojoj drugoj privrednoj oblasti. Njihov nastanak uvjetovan je stupnjem društveno-ekonomskog razvitka, posebno nekih sekundarnih djelatnosti u kojima nalazi zaposlenje najveći broj nekvalificirane radne snage sa sela.

SELJACI-RADNICI U PREDRATNOM PERIODU

U našoj zemlji su prilično kasno stvoreni uvjeti za pojavu i formiranje kategorije zaposlenih s dvostrukim zanimanjem. Pri tome su najpresudnije bile historijske okolnosti. Poznato je da je ogromna stvaralačka energija naših naroda trošena u prošlosti na samoodržanje (samoobranu) i da su se često velike skupine naših naroda, mnogo puta iz strateških razloga, privremeno ili za duži period udaljavale od komunikacija, sirovina, prirodnih izvora pogonske energije, što je bez sumnje imalo presudni negativni utjecaj na normalni društveno-ekonomski razvoj naše zemlje u cjelini, a osobito u pojedinim regijama. Ovakve historijske okolnosti prekinule su ili odgodile korištenje mnogih tekovina civilizacije u većini područja naše zemlje. Npr. parni stroj se »kao poluga za revolucioniranje društva« na Zapadu počeo primjenjivati u prvoj polovini XVIII st., a u nas je najranije instaliran u Sloveniji tek 1833. godine, u Hrvatskoj 1835, u Srbiji 1849. itd. Prve željeznice uvedene su kod nas koncem prve i početkom ili sredinom druge polovine XIX stoljeća. Primjena parnog stroja i uvođenje željeznice, pored ostalog, bili

su presudni za transfer seljačkog odnosno poljoprivrednog stanovništva u nepoljoprivredna zanimanja.¹

Prvi industrijski pogoni u našim krajevima, kao što je poznato, bili su uglavnom manufakturnog tipa, pa je proces deagrarnizacije i zbog toga tekao sporo i neujednačeno. Činjenica je da je broj zaposlenih u nepoljoprivrednim djelatnostima u prošlosti bio relativno malen.² Poznato je da su prvi zaposleni u ovim poduzećima i pogonima bili zanatlije i šegrti, budući da je industrija u prvom redu »potisnula njihovu proizvodnju«. Međutim, dobar dio siromašnih seljaka, zbog malog posjeda i niske proizvodnje ili zbog drugih posljedica prvobitne akumulacije, zaposlio se u ovim pogonima, koji su bili »manje zlo od ranijeg stanja«. Upravo zbog izuzetno lošeg materijalnog položaja osiromašenih seljaka koji su se uključili u industriju i zadržali posjed, formiralo se shvaćanje o seljacima-radnicima kao najnižoj socijalnoj kategoriji društva, koja pod najnepovoljnijim okolnostima osigurava svoju egzistenciju. Relativno mali broj zaposlenih u novootvorenim industrijskim pogonima i drugim nepoljoprivrednim djelatnostima napustio je posjed i preselio se u gradove. To su uglavnom činili zanatlije i šegrti, a njih su dijelom slijedili i seoski proleter-bezemljaši. Ostali zaposleni su i dalje gotovo bezizmerno bili vezani za zemlju i to su ostali veoma dugo, često u trećoj pa čak i u četvrtoj generaciji.

Zbog male apsorpcione moći industrije i drugih nepoljoprivrednih djelatnosti, kao i uskog izbora zanimanja, broj zaposlenih u većini naših krajeva bio je sve do kraja II svjetskog rata razmjerno malen, pa prema tome i broj onih sa dvostrukim izvorom prihoda iz poljoprivrede i nepoljoprivrede.³ Ipak, može se sa dovoljno pouzdanosti pretpostaviti da je od ukupnog broja zaposlenih pretežan dio bio vezan za zemlju, a dobar dio njih ili pak njihove djece je to još i danas.⁴ U takozvanim »Spomenicama« o osnivanju mnogih naših industrijskih poduzeća kao razlozi osnivanja navode se »pogodne sirovine, tradicija proizvodnje i jeftina radna snaga«. Razlog za to bio je, između ostalog, i veoma slabo razvijeni saobraćaj i nedovoljni broj transportnih sredstava, kojima bi se sirovine i zaposlena radna snaga mogle transportirati »izvan lokalne sredine«, kao i činjenica da je korištenje radne snage sa sela bilo jeftinije i pogodnije za eksploataciju, naročito zbog niske klasne svijesti i manje sklonosti ka udruživanju radi borbe za svoja elementarna radna prava.

¹ »Sve do pojave parnih mašina, kod nas je osnovica društvenog života bilo selo a ne grad. Na selu su često podizana i sama industrijska poduzeća, jer je ono raspolagalo pogonskom snagom koja se upotrebljavala u industrijskoj proizvodnji pre upotrebe pare. Tu snagu su obično davale seoske ruke i potoci ili samo seljaci.« Dr Cvetko Kostić: **Seljaci industrijski radnici**, Rad, Beograd 1955, str. 40.

² Prema izvorima Ministarstva industrije i Statistike industrije Jugoslavije, do 1858. godine u našoj zemlji bilo je podignuto svega 115 industrijskih poduzeća sa 13.406 konjskih snaga pogonske energije, odnosno sa svega 6.890 radnih mjesta. Interesantno je da je preko polovine ovih radnih mjesta otpadalo na današnje područje Slovenije, manji dio na Hrvatsku a još manji na Srbiju (prema dr Cvetku Kostiću, op. cit. str. 47).

³ Računa se da je pred II svjetski rat u našoj zemlji bilo oko 4.257 tvornica sa 300.613 radnih mjesta.

⁴ Prema rezultatima ankete Trgovinske komore u Zagrebu provedene u 270 poduzeća 1935. g. a objavljene u Indeksu br. 1 za 1936. g. proizlazi da preko 52,5% »industrijaliziranih radnika« nije zarađivalo ni »za pokriće troškova fiziološkog minimuma«. Riječ je samo o zaposlenim, a ne i o njihovim izdržavanim članovima. Može se, dakle, pretpostaviti da su većina ovih činili radnici-seljaci i da su se njihove porodice izdržavale od poljoprivredne proizvodnje. Po ovoj anketi 53% zaposlenih dolazilo je sa sela. Zaposleni u šumarstvu su uglavnom svi dolazili sa sela, u zemljanoj industriji 73%, u građevinarstvu 69%, u tekstilnoj industriji 61%, u kemijskoj 36%, u agrarnoj 33%, u kožnoj 17%, u alkoholnoj industriji 16% itd. U 1938. g. bilo je 185.000 mješovitih gospodarstava što je činilo 9% od ukupnog broja svih gospodarstava.

MJEŠOVITA GOSPODARSTVA U POSLIJERATNOM PERIODU

U novim društveno-ekonomskim uvjetima, stvorenim poslije drugog svjetskog rata i pobjede socijalističke revolucije, promjene u socijalnoj strukturi našeg stanovništva su se odvijale veoma brzo. Samo za 12 godina (1949—1961) selo je napustilo više stanovništva nego što je iznio sav prirodni priraštaj seoske populacije. Izmjene u socijalnoj strukturi u nas osobito se reljefno vide kad se uporede dvije predratne s dvjema poslijeratnim dekadama. Poljoprivredno u ukupnom stanovništvu smanjilo se od 1921. do 1938. godine za svega 3,9% i to po stopi od 0,23% godišnje, a u poratnom periodu od prvog (1948. g.) do posljednjeg popisa (1961. g.) za 17,9% ili po stopi od 1,38% godišnje. To znači da je poslijeratna godišnja stopa opadanja poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu bila šest puta veća od prijeratne. Za osam godina (1953—1961) apsolutni broj poljoprivrednog stanovništvo smanjio se za 1,182.000. Važno je pri tom istaknuti da se ovaj proces odvijao u svim područjima Jugoslavije, ali s nejednakim intenzitetom, uglavnom zbog posljedica različitog naslijeđa minulih epoha. Napuštanje sela u poratnom periodu bilo je dvostruko uvjetovano. S jedne strane postojala je izuzetno velika agrarna prenaseljenost, koja je prema poslijeratnim popisima stanovništva bila najintenzivnija 1948. godine, a s druge strane otvorile su se mogućnosti zapošljavanja suvišne radne snage u poljoprivredi u drugim nepoljoprivrednim djelatnostima, ponajviše sekundarnim, u daleko većem opsegu nego je to ikada prije bio slučaj.⁵

Proces potpunog »odljepljivanja« od zemlje, tj. napuštanja poljoprivrede i definitivnog prelazanja iz sela u grad, odvijao se u nas u velikoj mjeri postepeno. Prelazni stadij u tom procesu jeste status dvostrukog zaposlenja seljaka (na svojim gospodarstvima i u nekoj nepoljoprivrednoj djelatnosti), tj. održavanje mješovitog gospodarstva, kakó se u nas već udomaćio naziv za gospodarstva-domaćinstva s dvostrukim izvorima prihoda odnosno sa zaposlenim članovima izvan poljoprivrede. Teško je pratiti kretanje broja mješovitih gospodarstava i radnika-seljaka poslije rata, jer su parcijalni podaci koje o ovim gospodarstvima nalazimo u tri poslijeratna popisa stanovništva i u popisu poljoprivrede zbog različitih kriterija neuporedivi.⁶ Usprkos tome podaci, naročito zadnja dva popisa stanovništva, ilustrativni su utoliko što ukazuju na masovnost pojave mješovitih zanimanja i poljoprivrednih gospodarstava s mješovitim izvorima prihoda, tj. iz poljoprivrede i nepoljoprivrede.

Prema podacima popisa od 1953. g. možemo zaključiti da u gotovo svim industrijskim i drugim privrednim granama ima znatan broj zaposlene radne snage s poljoprivrednih gospodarstava (radnika-seljaka). Od ukupnog broja uposlenih rudara 38% dolazilo je s poljoprivrednih gospodarstava, od zaposlenih u prerađivačkoj industriji i obrtu 21%, u transportu 17%, u upravi

⁵ Dok smo mi npr. prije rata imali svega 5 poduzeća s preko 3.000 radnika, danas u Jugoslaviji ima 163 poduzeća sa do 2.000 radnika, 89 poduzeća s preko 2.000 zaposlenih radnika, među kojima neka dostižu i preko 10.000 zaposlenih (*Statistički godišnjak 1963*, str. 164).

⁶ Popis stanovništva 1948. nije posebno registrirao ona poljoprivredna gospodarstva koja bi se prema kriteriju zaposlenosti članova domaćinstva izvan gospodarstva ili nekom drugom, mogla svrstati u kategoriju mješovitih. Popis stanovništva 1953. već iskazuje mješovita poljoprivredna gospodarstva, ali prema kriteriju pretežnosti radnog vremena koje troše aktivni članovi domaćinstva, uzetih zajedno, u radu na gospodarstvu ili izvan njega. Popis poljoprivrede 1960. registrirao je mješovita gospodarstva i to prema kriteriju stalne zaposlenosti nekog od odraslih članova domaćinstva izvan gospodarstva. Popis stanovništva 1961. g. određuje domaćinstvo kao mješovito, ako ostvaruje prihode iz poljoprivrede i nepoljoprivrede.

i javnim službama 15%, u naučnim i stručnim zanimanjima iznad 5%. Mješovitih gospodarstava bilo je 457.000 odnosno 20,8% od ukupnog broja poljoprivrednih gospodarstava.

Popis poljoprivrede 1960. g. pružio je o radnicima-seljacima odnosno mješovitim gospodarstvima prilično detaljne podatke, za koje mnogi smatraju da su najpouzdaniji i najvjerodostojniji. Broj mješovitih gospodarstava prema tom popisu iznosio je u Jugoslaviji 874.000 ili 33,4% od ukupnog broja poljoprivrednih gospodarstava. Po našim procjenama ova gospodarstva su tada držala u posjedu nešto preko 2,100.000 ha obradive zemlje, što predstavlja 28,8% od ukupnih obradivih površina u privatnom vlasništvu. To su, bez sumnje, značajni zemljišni kapaciteti, naročito kada se uzme u obzir da je broj ovih gospodarstava u stalnom porastu, pa prema tome i opseg površina u njihovom vlasništvu. Ako uzmemo da je u vrijeme popisa bilo zaposleno 1.306 hiljada lica iz poljoprivrednih domaćinstava, onda izlazi da je po jednom domaćinstvu bilo stalno zaposleno 1,49 lica. Danas se broj ovih lica procjenjuje na nešto preko 1,650.000, a broj mješovitih gospodarstava premašuje milionsku cifru.

Prema popisu stanovništva 1961. bilo je u Jugoslaviji 1,009.000 domaćinstava sa mješovitim dohocima.⁷

UZROCI POJAVE I ODRŽANJA MJESOVITIH GOSPODARSTAVA

Uzroci pojave i održanja mješovitih gospodarstava su višestruki i kompleksni. Promatrano s tog stanovišta svaka dublja i detaljnija analiza ove tematike zahtijevala bi više prostora. Radi toga se ograničavamo na nekoliko usputnih opservacija.

Poznato je da se u poljoprivredi, kao manje akumulativnoj privrednoj grani, ostvaruju najniži dohoci. Zbog toga se gotovo svi ekonomisti, pa i mnogi ruralni sociolozi, slažu da je nedovoljnost prihoda iz poljoprivrede i nemogućnost pune uposlenosti na gospodarstvu jedan od primarnih razloga napuštanja poljoprivrede kao jedinog zanimanja i orijentacije poljoprivrednika na zapošljavanje izvan poljoprivrede, dakle na stjecanje dvostrukih prihoda. Koliko ovaj ekonomski razlog snažno djeluje u našim uvjetima ilustrirat ćemo s mjerom agrarne prenaseljenosti, izraženom kroz broj ukupnih i aktivnih poljoprivrednih stanovnika na 100 ha poljoprivrednih i obradivih površina za posljednjih 40 godina (vidi tab. 1).

Bilo je normalno očekivati da će masovno napuštanje sela i gospodarstva (od 1948—1961. godine gospodarstva je prema nekim procjenama napustilo oko 2,848.000 lica) znatno utjecati na povećanje prosječne veličine površina po jednom poljoprivrednom odnosno aktivnom poljoprivrednom stanovniku. Međutim, uslijed širenja društvenog sektora poljoprivrede, koji već danas obuhvata 1,880.240 ha odnosno 12,7% od ukupnih poljoprivrednih površina u našoj zemlji i pomjeranja u unutarnjoj strukturi individualnog posjeda (tendencija osrednjačenja), poratna tri popisa pokazuju da se kod

⁷ S obzirom na kriterij ovog popisa (vidi bilješku 6), u mješovita su uključena sva ona domaćinstva čiji su članovi uz rad na gospodarstvu, stalnim ili **povremenim** radom izvan gospodarstva, ili pak na neki drugi način, ostvarivali neke prihode, što znači da su mješovita gospodarstva u onom smislu kako ih mi određujemo (prema kriteriju Popisa poljoprivrede 1960) nešto uža kategorija, koja je u ovu uključena i u njoj dominantna.

nas, i pored smanjenja prosječnog broja članova domaćinstva u svim posjedovnim kategorijama seljačkih gospodarstava, relativno sporo povećava prosječna površina po jednom članu domaćinstva. Ako imamo u vidu da je, prema popisu stanovništva od 1961. godine prosječni broj članova mješovitih (4,90) i poljoprivrednih domaćinstava (4,49) bio znatno veći od prosječnog broja članova nepoljoprivrednih domaćinstava (3,14), onda će ova činjenica i dalje djelovati kao veoma snažan faktor stalnog pritiska na traženje zaposlenja izvan poljoprivrede, tj. na stvaranje novih mješovitih gospodarstava.

Tabela 1

Agrarna naseljenost u Jugoslaviji prema prema popisima stanovništva 1921, 1931, 1948, 1953. i 1961. godine

Godina	Broj poljoprivrednih stanovnika na 100 ha			
	Poljoprivrednih površina		Obradivih površina	
	Ukupno	Aktivnih	Ukupno	Aktivnih
1921.	62	45	117	62
1931.	78	38	116	56
1948.	82	42	110	58
1953.	72	37	106	55
1961.	61	31	89	46

Izvori: Podaci za sve godine, osim za 1961, preuzeti su od M. Macure: »Osvrt na demografski i sociološki faktor u poljoprivredi Jugoslavije«, Ekonomist br. 2/55. str. 313. Macura u spomenutoj knjizi navodi da je na 100 ha poljoprivrednih površina u Njemačkoj naseljeno 49 poljoprivrednih stanovnika, u Francuskoj 30, Holandiji 51, Engleskoj 13, Danskoj 32 itd.

Na pojavu dvostrukog zanimanja svakako utječe i težnja poljoprivrednog stanovništva da zaposlenjem u nepoljoprivrednim djelatnostima poveća životni standard i ojača svoju kupovnu moć.

Kao djelomičnu ilustraciju ovog činioca navodimo podatke o novčanim primanjima seoskih domaćinstava iz ankete o seljačkim gospodarstvima.

Tabela 2

Novčani prihodi seljačkih gospodarstava (prosjeak po domaćinstvu)
u hiljadama dinara

Godina	Ukupno	Od go- gospo- darstva	Van go- gospo- darstva	Struktura, ukupni prihodi = 100		Indeks porasta novč. prihoda		
				Od go- spod.	Izvan gosp.	Ukupno	Od go- spod.	Van go- spod.
1956.	204,8	110,1	94,7	54	46	100	100	100
1957.	238,1	137,0	101,1	58	42	116,2	124,4	106,7
1958.	255,7	143,7	112,0	56	44	124,8	130,5	118,2
1959.	277,9	149,8	128,1	54	46	135,6	136,0	135,2
1960.	311,8	162,2	149,6	52	48	152,2	147,3	157,9
1961.	351,4	181,6	169,8	51	49	171,5	164,9	179,3
1962.	403,5	203,6	199,9	51	49	197,0	184,9	211,0

Izvor: Anketa o seljačkim gospodarstvima SZS.

Ukupni prosječni novčani dohodak seljačkih gospodarstava, kao što vidimo, ima tendenciju stalnog porasta. Uzmemo li 1956. godinu kao 100 onda se ukupni prosječni dohodak po domaćinstvu povećao u 1962. godini za 1,97 puta. Interesantno je da se udio novčanih primanja od gospodarstva relativno smanjio u razdoblju od 1956. do 1962. godine od 54% na 51%, dakle za 3%. U istom razdoblju ukupni novčani dohodak izvan gospodarstva relativno se povećao od 46% na 49%. Prosječni novčani dohodak s gospodarstva povećao se za 1,84 puta, a novčani prihodi izvan gospodarstva za 2,11 puta. Novčani dohodak izvan gospodarstva je u relativno kratkom vremenu gotovo dosegao nivo primanja s gospodarstva i ima tendenciju njegovog prevazilaženja. Na povećanje ukupnih novčanih prihoda gospodarstava djelovali su pored ostalog: porast broja stalno i povremeno zaposlenih izvan gospodarstva, pretežno u nepoljoprivrednim djelatnostima, porast nominalnih plaća i porast cijena poljoprivrednih proizvoda. Budući da se povećanje više odvijalo pod utjecajem prva dva faktora, dohodak je brže rastao iz osnova radnog odnosa nego iz osnova privređivanja na gospodarstvu. Uzevši u cjelini, standard mješovitih domaćinstava kretao se brže od standarda porodiča »čistih« radnika i službenika s jedne strane i čistih poljoprivrednih domaćinstava s druge strane.

Razmotrimo li novčani dohodak prema veličini gospodarstva za posljednje 2 godine za koje imamo raspoložive podatke, tj. za 1961. i 1962. godinu, lako je uočiti ovisnost koeficijenta atraktivnosti stjecanja dohotka izvan gospodarstva od veličine posjeda: što je posjed manji to je stjecanje dohotka izvan poljoprivrede veće.⁸ Isto tako dohodak seljačkih gospodarstava prilično varira u pojedinim regijama. Što je područje razvijenije ukupni dohodak je veći, ali je zato koeficijent atraktivnosti stjecanja novčanih dohodaka putem zaposlenja izvan gospodarstava manji. On je izrazito velik u svim republikama u kategorijama posjeda do 2 ha. Na primjer 1962. godine u Bosni i Hercegovini taj koeficijent iznosio je u ovoj kategoriji 1,554, u Crnoj Gori 2,570, u Hrvatskoj 1,079, u Makedoniji 0,941, u Sloveniji 1,329, u Čitavoj Srbiji 1,447, u Kosmetu 2,493, u Vojvodini 1,230, u užem području Srbije 1,395. Za cijelu zemlju ovaj koeficijent je te godine iznosio 1,352. Kao što se vidi izuzetak od gornjeg pravila ovdje čini Makedonija gdje je koeficijent 0,941, što je vjerojatno uvjetovano relativno masovnim uzgojem tradicionalnih industrijskih i drugih kultura (duhan, pamuk, voće, povrće, svilena buba i druge) kao značajnim i sigurnim vrelom prihoda za mnoge poljoprivrednike ovog kraja. Posjedi do 2 ha kojih u našoj zemlji ima oko 30% i zauzimaju 10% ukupnih površina, u pravilu ne mogu ishraniti a niiti zapošljavati sve one koji su na njima rođeni, pa je razumljivo da je iz ovih domaćinstava uglavnom većina onih koji su stalno zaposleni u nepoljoprivrednim djelatnostima.

I na kraju, radi ostvarenja mnogih težnji kao što su npr. preseljenje u grad ili u drugi kraj, školovanje djece, emancipacija od tradicionalnih seljačkih struktura, podmirenja društvenih obaveza i dugova i sl. mnoga doma-

⁸ Koeficijent atraktivnosti novčanih dohodaka iz radnog odnosa izračunali smo dijeljenjem novčanih primanja od rada u poduzećima, ustanovama, dobrima i zadrugama (isključujući dječje dodatke, pomoći, penzije i slično), s ukupnim novčanim primanjima s gospodarstva, uključujući prihode od kirijašenja, proizvoda i usluga kućne radinosti i zanatstva (vidi o tome članak dr Vladimira Šipetića: »Neka pitanja mijenjanja socijalno-ekonomske strukture stanovništva«, »Ekonomist« br. 3/1961).

ćinstva nastoje akumulirati novčana sredstva, a to ponajviše postižu putem zaposlenja nekog svog člana u nekoj nepoljoprivrednoj djelatnosti. To su također česti razlozi nastanka mješovitih gospodarstava.⁹

NEKA OBILJEŽJA MJESOVITIH GOSPODARSTAVA

Pogrešno je gledati na radnike-seljake kao na neki neizdiferencirani, »amorfni« socijalni sloj, koji se može odrediti s nekoliko općih karakteristika i obilježja, koja onda služe kao osnova za donošenje »meritornih« ocjena o njihovom položaju, ulozi i značaju u našem društvu. Ovakvo gledanje, prema našem mišljenju, osnovni je nedostatak većine dosadašnjih istraživanja i razmatranja o radnicima-seljacima i njihovim gospodarstvima. Mješovita gospodarstva se međusobno razlikuju prema nizu obilježja, od kojih su neka od suštinske važnosti. Npr. nije svejedno koja su lica i koliko ih je zaposleno iz domaćinstva (kućedomaćin, potomak, jedno, dvoje ili više članova domaćinstva, muško ili žensko); također je važno da li je gospodarstvo pretežno ratarskog ili stočarskog smjera; nadalje prostorna lociranost domaćinstva (uže ili šire prigradsko, zabačeno ili planinsko područje, blizina saobraćajnice itd.), jer o tome npr. ovise opći uvjeti putovanja na posao (javnim prevoznim sredstvom, pješke, dnevno, tjedno ili mjesečno putovanje itd.); važna je također i privredna grana u kojoj je radnik-seljak zaposlen (više ili manje akumulativna, s višim ili nižim osobnim dohocima, s većim ili manjim ulaganjima u društveni standard zaposlenih); veličina posjeda zaposlenih seljaka, njihova dob, postojanje društvenog sektora u mjestu boravka ili u neposrednoj blizini, stalnost zaposlenja (nekad privremeno zaposlenje može trajati i po nekoliko godina kao u slučajevima izgradnje velikih javnih objekata, npr. cesta, hidrocentrala u zabačenim predjelima, poslije čega se radnik često vraća na posjed i dalje se bavi samo obradom zemlje), njihova brojnost u određenom selu, naselju ili zaseoku i niz drugih elemenata veoma su značajni i često igraju presudnu ulogu u proizvodnoj i potrošnoj orijentaciji, a također i u formiranju stavova, ponašanja i odnosa prema širem društvu određenih segmenata sloja radnika-seljaka.

Očigledno je da je ovako ili slično diferencirano razmatranje mješovitih gospodarstava nemoguće zamisliti bez prethodnih širih, kompleksnih i timskih istraživanja, a toga nam upravo najviše nedostaje. Preostaje nam dakle da na osnovu podataka opće statistike kao i nekih naših istraživanja upozorimo na neke razlike između mješovitih gospodarstava, s obzirom na njihovu distribuciju u našoj zemlji, a također i na razlike u odnosu na »čista« poljoprivredna gospodarstva odnosno domaćinstva.

Pogledajmo, prije svega, razlike koje postoje u strukturi mješovitih gospodarstava prema broju i ukupnim i obradivim površinama u odnosu na veličinu posjeda.

⁹ Prema popisu poljoprivrednih gospodarstava 1963. g. u Slavoniju je od 1955. godine doselilo preko 10.000 porodica, većinom iz planinskih krajeva, od kojih su mnogi bili na to ponukani ovim ili sličnim razlozima.

Tabela 3

Struktura mješovitih gospodarstava prema njihovom broju, ukupnim i obradivim površinama u odnosu na veličinu posjeda u %

Područje	Veličina gospodarstava														
	Do 3 ha			3—5 ha			5—8 ha			8—10 ha			Preko 10 ha		
	Broj	Ukup. Obrad. površ.	Obrad. površ.	Broj	Ukup. Obrad. površ.	Obrad. površ.	Broj	Ukup. Obrad. površ.	Obrad. površ.	Broj	Ukup. Obrad. površ.	Obrad. površ.	Broj	Ukup. Obrad. površ.	
BiH	60,2	25,5	28,2	19,3	22,0	24,0	12,5	23,0	23,9	3,6	9,3	9,1	4,4	20,1	14,7
Crna Gora	58,0	17,6	25,9	15,9	13,7	19,0	11,2	15,5	19,2	4,3	8,5	9,2	10,6	44,7	26,6
Hrvatska	65,0	31,5	31,7	19,1	24,2	27,3	10,1	20,4	22,4	2,6	7,5	7,7	3,2	16,4	10,9
Makedonija	64,6	26,8	27,3	17,0	21,7	23,7	11,2	22,7	24,3	3,3	9,6	9,9	3,9	19,2	14,9
Slovenija	51,2	11,1	17,4	15,5	11,0	15,1	12,8	14,9	17,6	5,2	8,4	9,1	15,3	54,6	40,9
Srbija	54,0	25,2	24,0	22,0	22,6	25,1	14,7	23,8	25,9	4,3	9,9	10,7	4,9	18,3	14,2
— uže područje	49,2	20,4	22,2	24,1	23,0	25,6	15,9	24,4	25,6	4,6	10,1	9,9	6,2	22,0	16,5
— Vojvodina	68,3	44,2	31,5	16,4	21,5	25,1	11,0	21,4	26,8	3,1	8,7	11,1	1,1	4,2	5,5
— Kosmet	47,8	78,4	21,8	22,9	21,2	24,1	16,9	24,7	25,3	5,4	11,4	10,7	7,0	24,3	18,0
SFRJ	58,7	24,6	26,3	19,6	20,9	24,2	12,6	21,3	23,7	3,7	9,0	9,6	5,4	24,1	16,1

Preračun na osnovu Popisa poljoprivrede 1960. (Zbroj podataka u istoznačnim vodoravnim kolonama = 100).

Pored razlika koje je iz tabele lako uočiti za pojedina područja interesantno je upozoriti na distribuciji mješovitih gospodarstava, kako po broju tako i po površinama koje drže. Naime, ako kao manja označimo sva ona gospodarstva sa posjedom do 5 ha zemlje, onda vidimo da su ona brojčano dominantna u svim područjima Jugoslavije (raspon je od 84,70% u Vojvodini do 66,70% u Sloveniji). Što se tiče obradivih površina koje ova gospodarstva drže one u svim područjima iznose nešto manje od polovine ukupnih obradivih površina svih mješovitih gospodarstava, izuzev u Sloveniji gdje drže 1/3 tih površina. Slično je i u pogledu ukupnih površina. Znači, dakle, da krupnija mješovita gospodarstva, tj. ona s posjedom od preko 5 ha zemlje, iako daleko malobrojnija, drže preko polovine i ukupnih i obradivih površina, u Sloveniji i preko 2/3, a u Crnoj Gori preko 2/3 ukupnih površina.

Prema našem mišljenju, ovakvi odnosi uvjetuju relativno sporu deagrarizaciju mješovitih gospodarstava, jer najbrže i najlakše se odvajaju od posjeda članovi mješovitih domaćinstava koji imaju veća gospodarstva, a takvih je, kao što smo vidjeli, među mješovitim gospodarstvima manji broj. Naime, veća mješovita gospodarstva su ekonomski jača i imaju veći prosječan broj članova domaćinstva,¹⁰ pa se zbog toga članovi s ovih gospodarstava više školuju i stjecanjem određene kvalifikacije obično potpuno odvajaju od posjeda, ali gospodarstvo se proizvodno ne gasi, jer na njemu još uvijek ostaje dovoljan broj radno sposobnih lica. Položaj manjih gospodarstava, kojih je većina u ukupnom broju mješovitih gospodarstava, sasvim je drugačiji. Kao pretežno nekvalificirana radna snaga s niskim primanjima iz radnog odnosa (i to će još vjerovatno dugo ostati), oni iz ekonomske nužde moraju držati posjed kao izvor dopunskih prihoda, a i kao oslonac za slučaj nezaposlenja. Između ostalog, i zbog toga proces njihove deagrarizacije teče mnogo sporije.

Kada se govori o procesu deagrarizacije i s tim u vezi mogućnostima podruštvovljenja zemlje, naročito one koju drže mješovita gospodarstva, važno je voditi računa i o geografskoj distribuciji pojedinih posjedovnih kategorija mješovitih gospodarstava i s tim u vezi o nekim specifičnostima. Npr. u Vojvodini i Slavoniji gdje je društvo najviše zainteresirano za zemljišne površine, najbrojnija su mješovita gospodarstva s malim posjedom, a poznato je da se proces deagrarizacije malih gospodarstava sporo odvija ili pak zaostaje za procesom umnažanja mješovitih gospodarstava. S druge strane dobar dio površina u posjedu većih mješovitih gospodarstava nalazi se u planinskim predjelima naše zemlje gdje društvo nije toliko zainteresirano za preuzimanje zemlje. Osim toga i struktura zemljišta je u ovim predjelima nepovoljna, a također i proces deagrarizacije općenito teče sporije, ili zbog privredne nerazvijenosti, agrarne prenapućenosti ili relativne stabilnosti mješovitog posjeda (rekreativna funkcija), kao što je to u Sloveniji.

Specifičnost u ovom smislu predstavljaju tzv. prigradska područja. Činjenica je da u ovim područjima ima najviše mješovitih gospodarstava. Tu

¹⁰ Prema popisu poljoprivrede 1960. prosječni broj članova u poljoprivrednim domaćinstvima, prema pojedinim posjedovnim kategorijama, bio je sljedeći: do 0,5 ha — 3,73 člana, od 0,5—1,0 ha — 3,77, od 1,0—2,0 ha — 4,15 članova, od 2,0—3,0 ha — 4,50 člana, od 3,0—5,0 ha — 5,00 članova, od 5,0—8,0 ha — 5,55 članova, od 8,0—10 ha — 5,96 članova, preko 10,00 ha prosječan broj članova iznosio je 6,49. Međutim, ovi odnosi pokazuju izuzetno velike varijacije po pojedinim područjima. Dok je opći prosjek poljoprivrednog domaćinstva u Sloveniji bio 4,2 u Kosmetu je iznosio 7,3 člana.

su preduvjeti za potpunu deagrarnizaciju u našim uslovima relativno najpovoljniji (urbaniziranost, saobraćaj, povoljnija obrazovna i kvalifikaciona struktura zaposlenih itd.). Međutim, i pored toga tu je društveni sektor ostao relativno nerazvijen, vjerovatno zbog toga što se ovdje mješoviti posjed relativno stabilizirao (duža tradicija vođenja dvostruke ekonomije, bolja opremljenost posjeda, specijalizacija u proizvodnji i na osnovu toga »probitačnost« djelomičnog angažiranja u poljoprivredi i slično). Prema našim istraživanjima u 1963. god, društveni sektor je u 6 prigradskih područja držao slijedeće površine: u prigradskom području Beograda nešto više od 1/4 ukupnih površina (26,5%), odnosno samo 20,3% obradivih i 21% oraničnih površina, u prigradskom području Novog Sada 20% oraničnih površina, u prigradskom području Tuzle 15% oraničnih površina, u prigradskom području Kranja 35,4% ukupnih površina (ali od toga otpada svega 1,2% na oranice i vrtove, ostalo su šume i neplodna zemljišta), na prigradskom području Rijeke društveni sektor ima svega 1,8% od ukupnih obradivih površina, na prigradskom području Zagreba društveni sektor je obuhvaćao 23,71% ukupnih, ali svega 6,3% oraničnih površina.

Ovo su ujedno elementi na kojima, između ostalog, temeljimo naše pretpostavke o nerealnosti naših planova za preuzimanje zemlje mješovitih gospodarstava u društveno vlasništvo.

Kada se razmatraju mješovita gospodarstva ona se obično konfrontiraju »čistim« poljoprivrednim gospodarstvima. Mi ćemo upozoriti samo na neke osnovne razlike između ove dvije vrste gospodarstava odnosno domaćinstava. Pogledajmo najprije njihovu veličinu posjeda.

Tabela 4

Prosjek ukupnih i obradivih površina po jednom »čistom« poljoprivrednom i mješovitom gospodarstvu

u ha

Područje	»Čista« poljoprivr. gospodarstva		Mješovita gospodarstva		Razlika	
	Ukupne površ.	Obradive površine	Ukupne površ.	Obradive površine	1/3	2/4
	1	2	3	4	5	6
BiH	4,50	2,88	3,50	2,25	1,00	0,53
Crna Gora	6,07	2,26	4,66	1,83	1,41	0,43
Hrvatska	4,20	3,44	3,03	2,03	1,17	1,41
Makedonija	4,28	3,39	3,04	2,41	1,24	0,98
Slovenija	8,54	3,08	5,53	2,18	3,01	0,90
Srbija	5,00	3,59	3,81	2,74	1,19	0,85
— uže područje	4,46	3,47	4,04	2,72	0,42	0,75
— Vojvodina	4,48	4,22	2,59	2,45	1,89	1,77
— Kosmet	5,31	2,91	4,28	2,77	1,03	0,14
SFRJ	4,94	3,19	3,63	2,40	1,31	0,79

Izvor: Popis poljoprivrede 1960 (preračun).

Iz gornje tabele evidentno je da su mješovita gospodarstva po prosjeku površina u pravilu manja od »čistih« poljoprivrednih gospodarstava. Kao što smo već prethodno istakli to je jedan od primarnih razloga zapošlja-

vanja članova mješovitih domaćinstava izvan poljoprivrede. Različiti odnos prosjeka površina kod ove dvije kategorije gospodarstava su jednim dijelom odraz smanjivanja veličine posjeda mješovitih gospodarstava nakon uposljenja nekog od članova domaćinstava izvan poljoprivrede, što se može vidjeti iz različite strukture zemlje ovih gospodarstava. Regionalne razlike su najizražajnije u Sloveniji, gdje je prosjek »čistih« poljoprivrednih gospodarstava u ukupnim površinama najveći i iznosi 8,54 ha a kod mješovitih 5,53 ha, zatim slijedi Crna Gora gdje prosjek ukupnih površina kod prvih iznose 6,07 ha a kod drugih 4,66 ha. U Kosmetu prosjek ukupnih površina »čistih« poljoprivrednika iznosi 5,31 ha, a kod mješovitih 4,28 ha. Ovako izrazito veliki prosjeci ukupnih površina odraz su specifične strukture zemljišta u ovim područjima.

Prema prosjeku obradivih površina najveća su mješovita gospodarstva u Kosmetu (2,77 ha), a najmanja u Crnoj Gori (1,83 ha). Razlike u prosjeku obradivih površina između »čistih« poljoprivrednih i mješovitih gospodarstava su izrazito velike, naročito u Vojvodini (1,77 ha) i u Hrvatskoj (1,41 ha). To pored ostalog objašnjavamo dužom tradicijom mješovitog posjeda što je uvjetovalo i izrazitiju diferencijaciju u posjedovnim strukturama između dvije kategorije gospodarstava u ove dvije regije.

Razlike između poljoprivrednih, nepoljoprivrednih i mješovitih domaćinstava, čini nam se da bi najreljefnije mogla ilustrirati anketa o ličnoj potrošnji stanovništva.

Tabela 5

Prosječna godišnja novčana sredstva i troškovi prema visini novčanih sredstava i vrijednosti naturalne potrošnje kod poljoprivrednih, mješovitih i nepoljoprivrednih domaćinstava

O p i s	Poljoprivredno domaćinstvo	Mješovito domaćinstvo	Nepoljoprivredno domaćinstvo
Broj članova	4,5	5	3,4
Broj potrošačkih jedinica	4,0	4,2	2,7
Godišnja novčana sredstva	190,1	414,4	585,0
Godišnji novčani izdaci	196,4	409,4	577,4
Stanovanje	6,8	13,3	25,6
Ogrev i osvjetljenje	9,1	18,1	26,4
Pokućstvo, namještaj i ostalo	10,3	24,3	40,1
Odjeća	21,8	40,7	45,4
Saobraćajna sredstva i usluge	5,2	6,9	21,3
Higijena i njega zdravlja	15,5	17,6	20,0
Obrazovanje, razonoda i odmor	7,0	18,3	30,9
Ishrana ukupno	58,1	133,0	232,4
Vrijednost naturalne potrošnje	228,2	212,8	11,9

Izvor: Anketa o ličnoj potrošnji stanovništva 1963. I dio, Stat. bilten 314. Ovom anketom obuhvaćeno je ukupno 16.567 domaćinstava; od toga 4.352 poljoprivrednih, 4.531 mješovitih i 7.684 nepoljoprivrednih. Za mješovito domaćinstvo uzet je kriterij da »ima privatno poljoprivredno gospodarstvo a jedan ili više članova su ili u stalnom radnom odnosu van gospodarstva ili su privatnici (zanatlije, advokati itd.) ili penzioneri«. Sve novčane vrijednosti u tabeli izražene su u hiljadama dinara.

Ukupna godišnja novčana sredstva mješovitih domaćinstava su za 2,17 puta veća od godišnjih novčanih sredstava poljoprivrednih domaćinstava, a za 1,4 puta manja od godišnjih novčanih sredstava nepoljoprivrednih domaćinstava. Razlike u vrijednosti prirodne potrošnje između poljoprivrednih (228,2 hiljada din) i mješovitih (212,8 hiljada din) je relativno mala (svega 15,4 hiljada din).

Međutim, mješovito domaćinstvo u prosjeku ima najviše potrošačkih jedinica (4,2) što je za 0,2 odnosno 1,5 više od odgovarajućeg prosjeka u poljoprivrednom odnosno nepoljoprivrednom domaćinstvu. Prosječan dohodak po jednoj potrošačkoj jedinici u ove tri vrste domaćinstava (kao dohodak uzimamo godišnja novčana sredstva plus vrijednost prirodne potrošnje, što je približno stvarnoj vrijednosti dohotka) pokazuje znatne razlike. Taj dohodak iznosi kod »čistih« poljoprivrednih domaćinstava oko 105.000, kod mješovitih 149.000 a kod nepoljoprivrednih domaćinstava 221.000 dinara.

Visoka vrijednost prirodne potrošnje omogućava mješovitim domaćinstvima i veće i slobodnije trošenje novčanih sredstava dobivenih radom izvan gospodarstva. Opću težnju seoskog stanovništva da podigne životni standard najbolje pokazuju relativno veliki izdaci poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava za pokućstvo i namještaj. Novčani izdaci na ishranu mješovitih nisu znatno veći od izdataka poljoprivrednih, ali su znatno manji od izdataka nepoljoprivrednih domaćinstava.

Na kraju ovog poglavlja želimo upozoriti i na neke preliminarne rezultate našeg anketnog istraživanja o mješovitim domaćinstvima.¹¹

1) Od ukupno anketiranih 1.291 mješovito domaćinstvo u raznim područjima zemlje (bez Slovenije), 82,72% obrađuje svu svoju zemlju. Iz ovog bi se moglo zaključiti da manji broj ovih gospodarstava zapušta dio površina, odnosno da stvara tzv. »socijalni ugar«.

Tržišnim viškovima pšenice raspolagao je veoma mali broj gospodarstava (svega 8,2%). Specijalizaciju u proizvodnji žita susrećemo kod 20,30% gospodarstava i to uglavnom u prvom žitorodnom rejonu gdje je donekle razvijena kooperacija. Za proizvodnju industrijskog bilja specijalizirala su se svega 3, za proizvodnju voća 4, povrća 25, a krmnog bilja 12 anketiranih gospodarstava. Iz ovoga proizlazi da mješovita gospodarstva uglavnom proizvode za vlastite potrebe (autokonzum).

2) Zbog pretežnog odlaska muške radne snage u nepoljoprivredne djelatnosti javlja se feminizacija poljoprivredne radne snage na mješovitim gospodarstvima. U svega 8,3% anketiranih gospodarstava žene nisu uključene u poljoprivrednu proizvodnju kao radna snaga. One u 47,4% gospodarstava pomažu muškarcima u obradi zemlje, a u 26% su glavni nosioci obrade a muškarcima im katkada pomažu. U 16,5% gospodarstava zemlju podjednako obrađuju muškarcima i žene. U uzgoju stoke (ishrana, tov, čuvanje itd.) žene su još više zastupljene. U 42,4% anketirana gospodarstva stoku timare žene kućedomaćina, u 3,3% snaha, u 6,3% djeca, u 6,7% ostala rodbina a u svega 16,0% gospodarstava kućedomaćini, među kojima ima dosta žena.

3) Od ukupno anketiranih gospodarstava još uvijek drveni plug ima 11,46%, željezni svega 38,10%, branu 25,91%, kosačicu imaju samo 4 gospo-

¹¹ Uz ono što je rečeno u našoj anketi u članku prof. Lj. Božića (str. 45, u ovom broju našeg časopisa) dodali bismo još ovo: u raznim područjima Jugoslavije anketirana su mješovita domaćinstva — gospodarstva u preko 120 naselja.

darstva, valjak 35, krunjaču 13 gospodarstava itd. Oko 34,93% gospodarstava uopće ne drže radnu stoku, samo 9,53% ima po par konja, 14,94% par volova, 9,91% za vuču upotrebljava kravu, a 3,71% gospodarstava ima samo po jednog vola. U prosjeku na jedno gospodarstvo dolazilo je 1,1 goveda. Prema ovim pokazateljima uslovi za intenzivnu proizvodnju vlastitim proizvodnim sredstvima gotovo ne postoje. Može se pretpostaviti, da bi većina mješovitih gospodarstava zato bila zainteresirana za kooperativnu proizvodnju, naročito u obradi zemlje. Međutim, od ukupnog broja anketiranih samo 36,87% kooperira, uglavnom u ratarstvu i to prvenstveno u prvom žitorodnom rajonu, gdje je razvijen društveni sektor poljoprivrede. U stočarstvu kooperira svega 3,09%, a u stočarstvu i ratarstvu zajedno 14,40%, također u ravničarskim krajevima. U ostalim područjima mješovita gospodarstva ili uopće ne kooperiraju ili samo u neznatnom obimu. Ovome je glavni razlog nerazvijenost ili nepostojanje društvenog sektora poljoprivrede u tim područjima. Interesantno je da kooperativni odnosi nisu naročito razvijeni ni u prigradskim područjima, niti je povećana potražnja poljoprivrednih proizvoda ovdje osobito utjecala na specijalizaciju u proizvodnji ovih gospodarstava.

4) Normalno bi bilo očekivati da se ova domaćinstva povlače na okućnicu i da »suviše« površine otuđuju, ako radi ničega, ono radi smanjenja poreza i stjecanja uvjeta za neka socijalna primanja. Na pitanje o namjeri domaćinstva da otuđi sve ili dio površina 61,9% od anketiranih izjavilo je da ne namjerava prodavati zemlju, a samo 18,35% spremno je na otuđenje izvjesnog dijela površina. Od ukupnog broja anketiranih samo jedno gospodarstvo je poklonilo dio svojih površina društvenom sektoru. Čak 3 gospodarstva imaju namjeru da »dokupe« zemlje. Što se tiče zakupničkih odnosa oni su nerazvijeni. 83% nije davalo ni uzimalo zemlju u zakup, samo 0,4% je uzimalo i davalo zemlje u zakup, 11,3% samo davalo a 5,4% samo uzimalo zemlju u zakup. U međuseljačkom zakupu ova gospodarstva učestvuju sa neznatnim površinama — 13% od ukupno danih površina u zakup.

Ovi rezultati nisu ohrabrujući s obzirom na očekivanja i planove da se površine društvenog sektora znatno povećaju baš iz ovog izvora (mješovita gospodarstva).

5) Od ukupno 1.514 članova anketiranih mješovitih gospodarstava koji su bili stalno zaposleni izvan poljoprivrede, 522 su bili sinovi, a 101 kćeri kućedomaćina. U broju onih koji napuštaju gospodarstvo opet su pretežno mlađa lica (sinovi i kćeri), od čega sinovi čine preko 58%. Činjenica je da se najpretežnji broj mlađeg naraštaja (od 18—30 godina) prvenstveno pošljava zbog ekonomske i društvene emancipacije od stare porodične stege.

6) Radna mjesta zaposlenih nalaze se pretežno na udaljenosti manjoj od 3 km (49%), znači u samom naselju ili njegovoj neposrednoj blizini; od ukupnog broja zaposlenih od 3—5 km bilo je 34%. Dakle, na udaljenosti do 5 km imalo je radno mjesto 83% zaposlenih.

7) Od ukupno zaposlenih 4% je zaposleno prije 1941. g., 18% od 1945. do 1950. godine, 15% od 1950. do 1955. godine, 29% od 1955. do 1960. godine, a od 1960. do 1964. godine 33%. Interesantno je istaći da preko 3/4 izjavljuje, da nije napustilo prvo mjesto zaposlenja (eventualno napuštanje radnog mjesta obično uvjetuje ukidanje radnog mjesta, reorganizacija poduzeća i

slični razlozi koji spadaju u vis major, a rjeđe lični motivi). Na osnovu ovoga može se zaključiti da za radnu snagu s mješovitih gospodarstava nije karakteristična radna mobilnost.

8) Od ukupno anketiranih mješovitih gospodarstava svako drugo gradilo je stambene i druge objekte, tačnije 50,3%. Od ukupno izgrađenih objekata 72,3% su bile kuće za stanovanje. Prema tome, mješovita gospodarstva značajno sudjeluju u obnovi našeg stambenog fonda na selu. Činjenica da se kuće pretežno grade od tvrdog građevinskog materijala (kamen, beton, cigla), a rjeđe od mekog (drvo, čerpić, zemlja) kao što to pokazuju rezultati ankete, govori u prilog pretpostavke o njihovoj stabilizaciji na selu i zadržavanju dvostrukog zanimanja za duži period. Interesantno je istaći da je od ukupno izgrađenih objekata 10,8% izgrađeno od 1945. do 1950. godine, 31,6% od 1950. do 1957. godine, a od 1957. do 1963. godine 57,6%. Mješovita gospodarstva sve rjeđe otuđuju kuće na selu, pa čak i u slučaju kad prodaju zemlju i definitivno preseljavaju u gradove (da li je ovo klica američkih oblika, poznatih pod nazivom »residential farm« ili »holiday farming«?). Osim toga, anketa pokazuje da su mješovita gospodarstva u 68% slučajeva elektrificirana, da svako drugo gospodarstvo posjeduje radio aparat (50,12%), televizor je imalo 9 gospodarstava, štednjak ili rešo skoro svako treće domaćinstvo (32%) itd. Dakle, u dizanju životnog standarda u našem selu izgleda da presudnu ulogu igraju mješovita gospodarstva. Velika ulaganja u domaćinstvo dokaz su s jedne strane njihovih povećanih potreba, a i težnji ka izmjeni zaostalih oblika života.

9) Naša istraživanja su pokazala da su izdaci za ishranu relativno velika stavka u budžetima mješovitih domaćinstava. Ona, i pored vlastite proizvodnje, djelomično ili potpuno kupuju veći broj prehrambenih artikala. Svu potrebnu pšenicu ili kruh kupuje 83,3% domaćinstava, masnoću kupuje 68,8%, (preko 30 kg godišnje 56,1% anketiranih domaćinstava), preko 50 kg šećera godišnje kupuje gotovo polovina (49,6%), preko 50 kg povrća 28,1%, a preko 50 kg voća i povrća kupuje 28,8% anketiranih mješovitih domaćinstava.

Navođenjem ovih nekoliko ilustrativnih primjera na osnovu prve, preliminarne obrade naše ankete željeli smo samo ukazati na potrebu konkretnih socioloških istraživanja i na njihovu korist za određenije upoznavanje ovog brojnog socijalnog sloja u nas.

Kompleksna i definitivna obrada naše ankete, kao uostalom i neki drugi oblici istraživanja koje smo poduzeli, nadamo se, pružit će nam mnogo više sređenih empirijskih činjenica, na osnovu kojih ćemo biti u mogućnosti da daleko kompetentnije raspravljamo o mješovitim gospodarstvima.

NEKA KARAKTERISTIČNA SHVAĆANJA O RADNICIMA-SELJACIMA

Već smo ranije naznačili da se prije rata na radnike-seljake gledalo kao na najnižu i radom najviše ruiniranu socijalnu kategoriju. Ovakvo shvaćanje mnogi i danas prihvataju, a obrazlažu ga slijedećim razlozima: niska kvalifikaciona struktura i s te osnove niska primanja radnika-seljaka, duga i naporna putovanja od mjesta stanovanja do mjesta rada, produženo radno

vrijeme zbog rada na poljoprivrednom posjedu (ciklus rada ne odvija se u znaku 3 osmice), a interval za rekreaciju i aktivni odmor ne postoji ili je minimalan; slaba ishrana i higijena, znatno niži nivo zdravstvene zaštite, te kulturnog i društvenog standarda sredine u kojoj žive u odnosu na sredinu u kojoj rade itd. Danas, međutim, ovo shvaćanje je samo djelomično tačno, tj. jedino s obzirom na radne uvjete u odnosu na druge radne slojeve stanovništva.¹² Dakle, razlozi koji se navode u prilog ovakvog shvaćanja o radnicima-seljacima, kao najnižoj socijalnoj kategoriji danas postoje samo iznimno.

Veoma se često ističe teza o radnicima-seljacima kao slabijim i manje produktivnijim proizvođačima, kako u poljoprivrednoj, tako i u nepoljoprivrednoj djelatnosti u kojoj rade u odnosu na one zaposlene koji imaju samo jedno zanimanje. Što se tiče prvog dijela ove teze o radnicima-seljacima kao slabijim i manje produktivnijim proizvođačima, za nju se obično navode slijedeći razlozi: zbog iscrpljavanja radom na gospodarstvu, teških uvjeta putovanja na posao, slabe ishrane, neispavanosti i sl., oni ispoljavaju brzi zamor, slabu koncentraciju i »distribuciju pažnje« na poslu, naročito u posljednjim satovima, što obično rezultira velikim »škartom«. Posebno ih se optužuje radi unašanja »seljačkog mentaliteta« u industriju, slabe radne discipline, čestog izostajanja s posla naročito u sezoni poljoprivrednih radova itd. Kada se ovako govori o radnicima-seljacima, obično se ne vodi dovoljno računa o tome u kojoj mjeri su ova obilježja radnika-seljaka specifična i karakteristična samo za njih, a koliko pripadaju i ostalim kategorijama zaposlenih. Nikakva internost duha ili »slaba koncentracija« ili »slaba distribucija pažnje« na poslu nije apriorno obilježje »polutana«. Uzroci ovakvih nužnih zala početničke industrije mnogo su dublji, njihovi nosioci nisu ova ili ona kategorija uposlenih, kako se često pogrešno misli. Naprotiv, što se tiče radnika-seljaka, neka istraživanja i neposredna promatranja su pokazala da su oni glavni oslonac nekih privrednih grana, naročito onih u kojima kao radna snaga već tradicionalno dominiraju (rudarstvo, građevinarstvo npr.)¹³ U svakom slučaju nedostaju detaljnija istraživanja, koja bi u ovom pogledu utvrdila objektivnu istinu.

¹² Za ilustraciju iznosimo samo neke parcijalne podatke, koji govore o nepovoljnom položaju radnika-seljaka, putnika u odnosu na druge kategorije uposlenih, Mirko Miličević u studiji: **Ekonomski aspekti prigradskog putničkog saobraćaja** u vezi sa tim konstatira: »Kod sedam glavnih gradova prosečni put iznosio je 1962. g. 20 km, a kompletno vreme putovanja 4,42 časa« (str. 256). Dakle, i u uvjetima najrazvijenijeg saobraćaja u nas, radnici-seljacima imaju produženi radni dan: 12,42 sata. U drugim područjima to produženje iznosi i do 6 sati.

Nominalna primanja uposlenih u industriji i rudarstvu zajedno, zatim u šumarstvu i građevinarstvu, dakle u granama gdje je najviše radnika-seljaka, iznosila su za prvih 8 mjeseci 1963. g. 26,9 odnosno 20,6 odnosno 24,5 hiljada dinara, a za isto razdoblje 1964. g. 33,5 odnosno 26,1 odnosno 30,5 hiljada dinara. Ovako niskim primanjima iz radnog odnosa znatno je doprinjela i niska kvalifikaciona struktura radne snage u ovim privrednim granama, pogotovo radnika-seljaka. Realno je pretpostaviti da je među 1.020.000 nekvalificiranih radnika, koje je registrovao zadnji popis stanovništva, najviše upravo radnika-seljaka.

Kao djelomičnu ilustraciju povoljnijih poslijeratnih uslova rada radnika-seljaka koji putuju, a takvih je većina, navodimo neke uporedne pokazatelje o saobraćajnim prilikama. Dok smo u Jugoslaviji 1939. g. imali ukupno 9.647 km željezničkih pruga, s ukupno 3.665 kola za putnike i motornih vozova, dotle smo 1963. g. imali ukupno 11.857 km pruga sa preko 4.359 kola za putnike i motornih vozova. Istovremeno dužina puteva I, II, III i IV reda iznosila je 1963. g. 78.135 km, a 1937. g. svega 41.917 km; dakle skoro upola manje. Ovo je, između ostalog, utjecalo na nagli razvoj putničkog autobusnog saobraćaja. Npr. završetkom autoputa Ljubljana-Zagreb preko 3.000 radnika uglavnom s gospodarstava, počelo je koristiti ovu saobraćajnicu u dnevnim putovanjima na posao (podatak V. Klemenčića sa savjetovanja sociologa u Ljubljani, početkom ove godine).

¹³ U prilog ovome govori i izuzetno povoljna starosna struktura zaposlenih u nekim granama sekundarne djelatnosti u kojima se zapošljava gro radnika-seljaka. Npr. prema popisu stanovništva 1961. g. od ukupno uposlenih u rudarstvu gdje rade isključivo seljački sinovi

Na radnike-seljake kao poljoprivredne proizvođače također se stavljaju mnoge zamjerke. Prije svega, tvrdi se da su skloni »zapuštanju poljoprivredne proizvodnje«, da sve manje investiraju u gospodarstvo, a sve više u domaćinstvo, da smanjuju opseg produktivnih površina i povlačeći se na okućnicu (vrt, baštu) stvaraju tzv. »socijalni ugar«, ali zadržavaju ukupni posjed kao neko zaleđe i sigurnost, jer na zemlju gledaju kao na snagu koju ni »voda ne može saprati ni vatra spaliti«. Posljedice su višestruke: njegovo (seljaka-radnika) gospodarstvo se proizvodno gasi, on postaje poljoprivredni proizvođač samo za autokonzum, tj. orijentira se na proizvodnju samo nekoliko osnovnih prehrambenih artikala (stočni proizvodi, voće, povrće, rjeđe krušne kulture itd.); suvremena poljoprivredna tehnologija ga mnogo ne interesira; u stočnoj proizvodnji sve više prepušta rad djeci i ostarjeloj čeljadi, pa je proizvodnja nužno ekstenzivna. Zaključak je: gospodarstva koja pripadaju kategoriji radnika-seljaka uslijed njihove prezaposlenosti i nedostatka vremena sve su manje proizvodna.

Za mješovita domaćinstva se nadalje tvrdi da imaju viši ukupni dohodak i, konzekventno tome, veću kupovnu moć od ostalih domaćinstava koja se izdržavaju od dohodaka iz samo jednog izvora, bilo to iz poljoprivrede ili neke druge vanpoljoprivredne djelatnosti. Ako se tome dodaju i neke druge prednosti koje uživaju ova domaćinstva, kao što su npr. uštede na stambenim i prehrambenim troškovima, onda je sasvim opravdano tvrditi, smatraju zastupnici ovog shvaćanja, da je životni standard mješovitih domaćinstava veći kako od »čistih« seljačkih tako i od »čistih« radničkih i službeničkih domaćinstava. S obzirom da većina mješovitih domaćinstava živi na selu, ova činjenica služi ujedno i kao potkrijepa teze o tzv. prelijevanju sredstava iz grada na selo, iz industrije u poljoprivredu. Uzmu li se u obzir i ostale negativne karakteristike radnika-seljaka, naročito kao proizvođača, sasvim je opravdano, misli se, zahtijevati još veća ograničenja veličine zemljišnog posjeda mješovitih domaćinstava ili pak njegovo ukidanje, tj. poduzimanje takvih administrativnih mjera koje bi prisilile radnike-seljake da se definitivno opredijele između poljoprivrede i nepoljoprivrede. Ovo bi, navodno, koristilo objema privrednim granama utoliko što bi ukinulo mogućnost lošeg vođenja dviju ekonomija, što je uostalom u suvremenim proizvodnim uvjetima, tvrdi se, i nemoguće i štetno.

Čini nam se da je i ovako rasuđivanje o seljacima-radnicima jednostrano. Istina je da su njihov ukupni dohodak i kupovna moć, gledano u globalu, veći od ostalih kategorija zaposlenih, mada su i ovdje regionalne razlike veoma značajne, a individualne naročito. Osim toga i prosječna veličina ovih domaćinstava veća je od ostalih domaćinstava, pa su i potrebe kudikamo veće. Međutim, ovaj povećani ukupni dohodak u krajnjoj liniji rezultat je i većeg rada, što je u skladu s proklamiranim principima nagrađivanja prema radu. Njihova povećana kupovna moć u stvari samo potpomaže razvoj industrije, jer širi domaće tržište industrijskih proizvoda, a zadovoljavanjem potreba u nekim prehrambenim artiklima s vlastitog gospodarstva (auto-

odnosno radnici-seljaci do 34 godine starosti bilo je 59,08%, odnosno do 39 godina kao gornje granice najvitalnije radne dobi 72,6%. U industriji na radnu snagu do 39 godina starosti otpadalo je 78,4%, u građevinarstvu 74,5%, u saobraćaju 67,8%, a u društvenoj poljoprivredi gdje su radnici-seljaci također masovno zastupljeni 72,9%. Dakle dominiraju starije kategorije koje su potencijalno najsposobnije za rad, a također i za učenje i za stjecanje viših kvalifikacija. Teško je za ovu radnu snagu tvrditi da ne zadovoljava.

konzum) slabi se opći pritisak na raspoložive fondove hrane, koji su inače deficitarni. Prednosti koje uživaju s obzirom na stambene i neke ostale životne troškove, usluga je društvu koje se intenzivno ekonomski razvija, jer npr. smanjuje troškove urbanizacije koje bi društvo inače moralo snositi i osigurati.¹⁴ Ograničenje njihovog posjeda ili njihovo potpuno opredjeljenje između poljoprivrede i nepoljoprivrede, posredstvom administrativnih mjera, moglo bi zbog toga imati dalekosežne negativne reperkusije. U najmanju ruku trebalo bi prethodno daleko šire i dublje nego do sada razmotriti potencijalni efekat ovakvih mjera. Što se tiče tzv. prelijevanja sredstava iz grada na selo napomenuli bismo samo ovo: industrija se svugdje, pa i u našoj zemlji, u početku neminovno razvija na račun sela, koje za tu svrhu osigurava ne samo svoju najvitalniju radnu snagu, nego i jednim dijelom početnu materijalnu bazu (posredstvom raznih fiskalnih mjera, škara cijena, obaveznog otkupa poljoprivrednih proizvoda, sirovina itd.). Kada industrija dostigne stupanj koji joj omogućuje samostalnu reprodukciju, ona još uvijek preko regrutirane radne snage sa sela (radnika-seljaka) dobija značajan stimulans razvoja, jer tu radnu snagu jeftino plaća i ne mora snositi troškove njene urbanizacije. Od ukupnih bruto zarada radnika-seljaka na selo većim dijelom dospijeva samo njen neto dio, dok preostali dio, izuzev doprinosa za zdravstveno i socijalno osiguranje, služi za pokriće općedruštvenih potreba u gradovima i općinskim centrima (npr. doprinosi stambenoj izgradnji). Najnovije tendencije integracije oduzele su selu mogućnost korištenja akumulacije čak i u poljoprivredi, jer su se jedine organizirane ekonomske institucije na selu (OPZ) dobrim dijelom fuzionirale s većim društvenim poljoprivrednim organizacijama, koje većinom imaju sjedišta u gradovima ili kotarskim i većim općinskim centrima, a rjeđe u manjim općinskim centrima ili selima. Da je u suvremenim proizvodnim uvjetima nemoguće voditi dvije različite ekonomije (poljoprivrednu i uporedo nepoljoprivrednu) prema našem mišljenju teško je dokazivati. Mislimo, naprotiv, da upravo suvremeni proizvodni uvjeti to omogućuju, jer masovna proizvodnja modernih tehničkih i kemijskih sredstava, npr. za potrebe poljoprivredne proizvodnje, znatno olakšava i pojednostavljuje rad na zemlji, a moderni transport i saobraćaj uveliko smanjuju distance i vrijeme putovanja od radnog mjesta u gradu do zemljišnog posjeda u selu, kao mjesta stalnog boravka. Ako sada još nismo u takvoj situaciji da koristimo u potpunosti ove tekovine, onda ćemo u neposrednoj budućnosti to sigurno biti.

Ovim naravno nismo iscrpili listu negativnih obilježja koji se pripisuju mješovitim gospodarstvima i seljacima-radnicima. (Npr. radnicima-seljacima se predbacuje društvena neaktivnost, konzerviranje »velike, stare, patrijarhalne porodice« itd.).

Pored ovih, manje-više negativnih, ističu se, ali rjeđe, i neke njihove pozitivne karakteristike. Npr. smatra se da su radnici-seljaci pioniri progresa na selu, da su osnova mijenjanja tradicionalnih i zaostalih oblika seljačke proizvodnje i života itd. (ovo nije dovoljno sociološki ispitano, ali je sigurno

¹⁴ »Prema jednom grubom obračunu za preseljenje svih lica stalno zaposlenih van gazdinstva i od njih izdržavanih lica u gradove ili oko gradilišta, bilo bi potrebno samo za stambenu izgradnju investirati oko 2.400 milijardi dinara, . . . može se ceniti da bi ukupna potrebna sredstva za stambenu i komunalnu izgradnju iznosila oko 3.000 milijardi dinara«. Dr P. Marković: *Promene u uslovima stanovanja na selu*, Sociologija sela, 4/64. str. 13.

sasvim realna pretpostavka).¹⁵ Osim toga, ponekad se ističu i njihove dobre osobine kao radnika; naročito u nekim granama privrede, i kao intenzivnih poljoprivrednih proizvođača, naročito u nekim prigradskim područjima.

Iznoseći ova različita shvaćanja o radnicima-seljacima nije nam bila namjera da ih sve nabrojimo, niti da s njima polemiziramo. Željeli smo samo ukazati na ona koja su po našem mišljenju najkarakterističnija, i da uzgred samo upozorimo na neke aspekte njihove ograničenosti i jednostranosti, svjesni nedostatka širih i kompleksnijih istraživanja položaja i uloge ovog mješovitog socijalnog sloja u našem društvu, na osnovu kojih bismo bili u mogućnosti da o njima donosimo mnogo meritornije i objektivnije ocjene.

Summary

PART-TIME HOLDINGS IN YUGOSLAVIA

The first chapter deals with an appearance of peasant-workers in the prewar period in Yugoslavia. The author stresses the fact that the conditions for the emergence of this mixed social stratum in Yugoslavia were created relatively late, due mainly to specific historical circumstances (frequent wars), which disrupted or postponed the utilization and application of many technical inventions of the modern civilization. For instance, the steam machine and construction of railway roads started at the end and at the beginning of the second half of the XIX-th century. Before the Second World War the most regions of today Yugoslavia had not developed industrially, so it is quite understandable that the number of peasant-workers in that times were minimal. It is estimated that in Yugoslavia 9.00% of the total number of agricultural holdings were mixed (part-time) in 1938.

In the second chapter the author analyses the development of mixed agricultural holdings in the postwar period. Due to rapid changes of the social structure of population under the influence of the developing industries and tertiary activities, the number of mixed agricultural holdings has been growing from year to year. Already in 1960. they amounted up to 34.00% of the total number of agricultural holdings and today it is estimated that approximately 50.00% of the total number employed in nonagricultural sector are coming from agricultural holdings.

In the third chapter the author considers some causes of the origination of mixed holdings. He particularly analyses the economic reasons, namely the agrarian overpopulation. Among other reasons he mentions aspirations of agricultural population for better life and higher living standard by the employment in nonagricultural activities, need for money accumulation necessary for the realization of certain specific goals, like migration to other richer regions or a town, schooling of children, payments of state land tax or debts and different individual motives.

In the fourth chapter the author pleads for more systematic and scientific research of this mixed stratum; differentiation of various substrata on the basis of certain characteristics which can be taken as real hypotheses that essentially influences their different production and consumption orientation as well as their different behaviour and attitudes towards other social strata is necessary. In this sense the author exemplifies his thesis, citing the data on different size of holdings and different consumption characteristics of mixed holdings (households). He separately points out the regional and local peculiarities of mixed households. Here too, we find an explication of preliminary results of the questionnaire on mixed holdings which was carried out by the Agrarian Institute in Zagreb last year.

¹⁵ U 10-godišnjem razdoblju (1951—1960) ukupna stambena površina u selima Jugoslavije povećala se za oko 11%. Dok je 1960. g. bilo elektrificirano samo oko 39,7% poljoprivrednih domaćinstava, dotle se danas procjenjuje da taj postotak iznosi preko 62%. Danas se procjenjuje da selo raspolaže s preko milion radioaparata i 50.000 televizora. Ovakav značajan materijalni napredak sela, najvećim dijelom treba pripisati mješovitim domaćinstvima, odnosno ostvarenim prihodima radnika-seljaka iz stalnog radnog odnosa, koji su pretežno ulagali u standard domaćinstva, a minimalno u gospodarstvo.

In the last chapter the author critically reviews several more or less already generally accepted views on peasant-workers (as bad agricultural and nonagricultural workers, as the lowest social stratum, as people with no formal group participation etc.).

Резюме

ХОЗЯЙСТВА СМЕШАННОГО ТИПА В ЮГОСЛАВИИ

В первой главе автор рассматривает явление хозяйств смешанного типа до войны. Он подчёркивает, что в Югославии сравнительно поздно созданы условия для появления хозяйств смешанного типа, т. е. крестьян-рабочих. Причины, главным образом, исторического характера (частые войны), которые прервали или же отсрочили пользование многими техническими достижениями цивилизации. Например, паровая машина и строение железных дорог появляются у нас лишь в конце первой половины и в начале второй половины XIX века. Большинство краёв Югославии до войны промышленно вообще не развивалось, вследствие чего и число в то время крестьян-рабочих было минимальное. На основании некоторых данных можно считать, что в 1938 г. в Югославии было около 9% хозяйств смешанного типа.

Во второй главе автор рассматривает развитие хозяйств смешанного типа в послевоенный период. Вследствие резкого изменения социальной структуры населения путём резкого развития промышленности и терциарных деятельностей, число хозяйств смешанного типа увеличивается из года в год. Уже в 1960 году их число составляет 34% всего числа хозяйств в сельском хозяйстве, а в настоящие дни считают, что 50%, трудоустроенных в сферах производства вне сельского хозяйства, происходит из хозяйств в сельском хозяйстве.

В третьей главе автор даёт некоторые из причин становления хозяйств смешанного типа. Из причин экономического характера он особенно подвергает анализу аграрную перенаселённость в Югославии. Кроме того, как причины он ещё приводит: тяготение сельскохозяйственного населения трудоустроиться вне сельского хозяйства и таким способом улучшить свой уровень жизни и усилить покупательскую способность; нужда в более быстрой аккумуляции денежных средств для удовлетворения обязанностям хозяйств (налоги, гербовый сбор, долги) и различные индивидуальные мотивы.

В четвёртой главе автор рекомендует более систематичное научное исследование этого смешанного слоя, при чём необходимо дифференцировать различные категории на основании некоторых признаков, про которые наперёд можно предполагать, что существенно влияют на производительную и потребительскую ориентацию, а также и на различное поведение к остальным общественным слоям этих категорий смешанного слоя. Автор в таком смысле приводит и несколько примеров, которые должны иллюстрировать его тезис. В них приводятся данные о разной величине имений и о разных потребительских характеристиках хозяйств смешанного типа. Автор особенно подчёркивает региональные и местные различия. В последней части этой главы даёт прелиминарные результаты анкеты, проведённой Аграрным институтом в Загребе среди хозяйств смешанного типа.

В пятой главе автор критически озирается на более-менее уже принятое мнение о крестьянах-рабочих (о них как производителей на земле и в предприятии, какие у них условия жизни, какие у них доходы, какое у них отношение к земле, интенсивность их формального группового участия в общественной жизни и т. д.).